

NEGATÍVNA DIALEKTIKA AKO MODELOVÁ ANALÝZA*

CVETKA HEDŽET TÓTH, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za filozofijo, Ljubljana, Slovenija

TÓTH, C. H.: Negative Dialectics as a Model Analysis
FILOZOFIA 67, 2012, No 8, p. 618

The article deals with Adorno's intention to create a new modified concept of dialectics, i. e. negative dialectics. It concentrates on the model analysis, or rather the models of negative dialectics as developed by Adorno in his *Negative Dialectics* (1966). While Adorno's antisystem does retain some of the most salient features of the traditional system such as systematicity and encyclopedicity, his philosophical attention shifts from the general to the particular and individual, and even to the fragmentary. It is by employing the model conceived by the negative dialectics as "an ensemble of analyses of models" that it attempts to comprehend the concreteness; in this context, the influence of Kant's philosophical thought as reflected in Adorno is clearly a salient factor. The concluding part underscores the importance of the methodology in *Negative Dialectics*, which is far more relevant and decisive than the historico-philosophical aspect in assessing Adorno's philosophical thought as a whole. Adorno's philosophy of history is neither exclusivist nor preferential when it comes to understanding his philosophy.

Keywords: Theodor W. Adorno – Negative dialectics – Philosophy of history – Systematic antisystem – Metaphysics

1. Systematický antisystém. Ako rozumieť tomu, že Adornovo myslenie napriek všetkej kritike systému, odmietaniu systematickosti, metódy preda len nie je nesystematické a nie je ani bez metódy a bez systému? Každý filozof je vo filozofii to, čo je podľa svojej metódy. To platí aj o Adornovi. Treba mu priznať, že svojimi úvahami o metóde povedal viac než ktokoľvek iný v novej filozofii. Tvrdenie je to síce odvážne, no už sama štruktúra práce *Negatívna dialektika* to potvrdzuje. V predhovore k *Negatívnej dialektike* ju sám Adorno označuje za „antisystém“.¹

Čo v Adornovi vzbudzuje odpor k systému? Ako jednu z viacerých odpovedí na túto otázku by sme mohli uviesť tú, ktorá tvrdí, že systém, v strede ktorého stojí človek, vedie k zavrhovaniu ľudí – čoho najkonzekventnejším výrazom je fašizmus. Nietzsche bol jed-

* Kapitola z monografie *Spontanost in avtonomnost mišljenja: študije o negativni dialektiki (Spontaneita a autonómia myslenia: štúdie o negatívnej dialektike)*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče 1994.

¹ Adorno, Theodor W.: *Gesammelte Schriften*. Bände 1-22, Hrsg. von Rolf Tiedemann und Gretel Adorno. *Negative Dialektik. Jargon der Eigentlichkeit* (GS6: ND). Frankfurt: Suhrkamp 1973, S. 10.

ným z nemnohých, ktorí toto tajomstvo vyslovili nahlas, preto sa naňho Adorno často odvolával. Inak, Adornov teoreticky podložený program deštruovania systému vychádza z ešte jedného veľmi zaujímavého faktu, totižto z jeho odmietnutia školy ako inštitúcie. Spôsob, akým ju prežíval vo svojom detstve, nám dodatočne objasňuje jeho odmietanie systému; škola vtedy bola represívnym systémom, ktorý pripravoval budúcich vládcov nad smrťou pre tretiu ríšu. Aj zbežný znalec Adornovho myslenia to vyčíta zo 123. aforizmu v práci *Minima Moralia* nazvanom *Der böse Kamerad*. „Zo spomienok na svoje detstvo by som naozaj mohol vyvodzovať fašizmus. Svojich apoštolov rozoslal, ako nejaký dobyvateľ, do tých najvzdialenejších provincií dávno predtým, než si ich privlastnil: mojich školských druhov.“² S istou veľmi subtílnou, iba Adornovi vlastnou senzibilitou referuje o svojom pociate: ako hrozne utláčali všetci všetkých. Preto mohol už v roku 1935 napísať: „Mora detstva dospela k sebe samej v podobe fašizmu.“³ V každom prípade Adornovo prežívanie týchto skutočností zohráva pri utváraní jeho teoretického modu určitý význam, svojím spôsobom dokonca veľmi názorne demonštruje jeho chápanie zmyslu filozofickej reflexie ako neredukovanej skúsenosti v médiu pojmovej reflexie.

A čo vyplýva z Adornovej kritiky systému, ktorá sa odohrávala predovšetkým v teoretickej rovine? Nehľadiac na početné a časté kritiky systému treba povedať, že ani Nietzscheho myslenie nie je nesúvislým a neusporiadaným prúdom myšlienok, ponechaným iba na okamžité, viac či menej dômyselné nápady. Nepochybne už prvá a východisková ťažkosť pri snahe porozumieť tak Adornovej, ako aj Nietzscheho kritike systému väzí práve v tom, že z pohľadu myšlienkového podania či výkonu ich kritika nikdy nie je chaotická. Paradox takejto kritiky systému väzí v tom, že v podstate potvrdzuje systematickosť. Ponúka sa teda otázka: Ak vychádzame z Adornovho príspevku, ako môžeme rozpoznať systematickosť? V tomto kontexte musíme v každom prípade súhlasiť s nasledujúcim hodnotením: „Idea ‚negatívnej dialektiky‘ je ideou nejakej konzekventnej systematiky, ktorá sa chce systematicky rozvinúť ako antisystematika.“⁴ „Systém prezentovaný ako forma totality“,⁵ ako niečo, čo je výlučne racionálne a čo sa navyše prejavuje samo osebe, je podľa Adorna „antinomický už od samého začiatku“.⁶ Zisťuje, že novoveké systémy túto antinomickosť dôsledne potvrdzujú; každý nasledujúci zničil ten predchádzajúci. Príčina je podľa Adorna v tom, že systém ako realizácia rácia sa dostáva do protikladu s realitou, ktorú sa pokúša pochopiť. Pritom si túto realitu čoraz viac podriaďuje svojimi axiómami, neskôr identitou, a tak sa od nej zároveň čoraz viac vzdďaľuje. Ako možno vyčítať z Adornovej kritiky systémov a jeho teoretického pokusu o ich demontáž,

² Adorno, Theodor W.: *Gesammelte Schriften*. Bände 1-22, Hrsg. von Rolf Tiedemann und Gretel Adorno. *Minima Moralia. Reflexionen aus dem beschädigten Leben* (GS4: MM). Frankfurt: Suhrkamp 1980, S. 217.

³ Tamže, s. 218.

⁴ Weisshaupt, Kurt: *Adornos Modellanalyse als Idee einer Systematik Negativer Dialektik*. Cit. podľa Dieter Henrich (Hrsg.): *Ist systematische Philosophie möglich?* Bonn: Hegel-Studien, Beiheft 17, Bouvier, 1977, S. 687.

⁵ Adorno, Theodor W.: *Negative Dialektik*, S. 35.

⁶ Tamže, s. 32.

odmietal skutočnosť, že systémy sa neprávom odvolávajú na totožnosť poriadku ideí či pojmov a poriadku vecí.

Z Adornovej kritiky systému vyplýva aj uznávanie systému. „Kritika totiž systém jednoducho nelikviduje. D’Alembert v čase vrcholiaceho osvietenstva odôvodnene rozlišoval medzi *esprit de système* a *esprit systématique* a metóda encyklopédie to rešpektovala.“⁷ Adorna na systéme očividne priťahuje jeho systematickosť a encyklopedickosť. Tvrdenie, že Adorno sa vlastne usiluje tieto charakteristiky vytrhnúť z objatia absolutizovaného systému, nie je omylom. Tak či onak, dynamiku a energiu sprostredkovania, pomocou ktorej sa buduje Hegelov systém, treba zachovať. Adorno im prejavoval väčšie uznanie než scientistickým systémom s ich potrebou poriadku.

Jednoducho, filozofický idealizmus už vedel načúvať tomu, ako predmety medzi sebou komunikujú. Vo vzťahu k absolútnemu idealizmu preto dokonca uznal, že jeho „konceptia sa v prevrátenej podobe podobá na koherenciu neidentického“, ktorú, žiaľ, „poškodzuje práve deduktívna systematika“⁸ so svojim autonómnym a emancipovaným ráciom. Keďže ráció komunikáciu predmetov nechápe len ako činnosť subjektu, Adorno upresňuje, že pochopiť nejakú vec ako takú v žiadnom prípade neznamená prispôbovať si ju. Znamená „pozorovať jeden prvok v jeho imanentnej previazanosti s inými prvkami“.⁹ V tom Adorno vidí zmysel antisubjektivismu namiereného proti absolútnemu idealizmu, pričom takýto antisubjektivismus je pripravený „roztvoriť veci“ tak, ako vznikli, a neprekladať ich do kategórií podľa vzoru veľkých systémov.

Adorno preto navrhuje cestu od totality k fragmentu ako „forme filozofie“, ktorá by bola „totalitou v partikulárnom“.¹⁰ Toto riešenie vo vzťahu k nominalizmu a realizmu – Adorno nepoužíva výraz konceptualizmus – upozorňuje na nevyhnutnosť myslenia ako encyklopédie. Tejto myšlienke bol veľmi naklonený dokonca aj neskorý Hegel.

Pomocou niektorých vydarených Blochových interpretácií Hegela by sme mohli encyklopédiu označiť syntagmou „oči pojmu“. Ernst Bloch totiž upozornil na istú veľmi dôležitú skutočnosť v rozvoji Hegelovho myslenia. Hegelovým životným ideálom bol naozaj systém, rozmýšľal o ňom už v prvej fáze svojho filozofického vývoja a upovedomil o tom aj Schellinga. No keď je už jeho filozofia konštituovaná ako celok, v titulnej formulácii už nenazýva systémom, ale Encyklopédiou. Ernst Bloch vo svojom diele *Subjekt-Objekt* píše, že Hegel sa „vždy vysmieval mysleniu, ktoré sa realizuje kvôli sebe samému. Jeho pojem má oči a je od samého začiatku orientovaný encyklopedicky“.¹¹ Teda Encyklopédia, a nie systém!

Esprit systématique je niečo, čoho sa podľa Adorna filozofia v nijakom prípade nesmie zriecť. Pomocou jeho ďalšieho citátu môžeme objasniť zmysel encyklopedickosti:

⁷ Tamže, s. 35.

⁸ Tamže, s. 36.

⁹ Tamže.

¹⁰ Tamže, s. 39.

¹¹ Bloch, Ernst: *Subjekt-Objekt. Erläuterungen zu Hegel*. GA, Band 8. Frankfurt: Suhrkamp 1977, S. 179.

„Myslenie ako encyklopédia, ako to, čo je rozumovo organizované, a predsa diskontinuitné, nesystematické, uvoľnené, vyjadruje sebakritického ducha rozumu. Zastupuje to, čo neskôr z filozofie uniklo, spočiatku pre jej neustále vzdáľovanie sa od praxe a vzápätí pre jej zapájanie do akademického pôsobenia. Zastupuje skúsenosť sveta, taký pohľad na realitu, ktorého súčasťou je aj myslenie. Sloboda ducha nie je nič iné.“¹²

Takýmto chápaním systematickosti a encyklopedickosti filozofického myslenia Adorno zaujímavovo spája to, čo už u Platóna a Aristotela bolo pôvodom, *arché* filozofie: údiv a pochybnosť. Pôvod potreby po filozofii a filozofovaní Platón a Aristoteles nachádzali v jestvovaní reality. Človek sa čuduje, resp. začudovane díva preto, lebo niečo je, a nie preto, lebo niečo nie je. Keďže ľudské myslenie napreduje v hľadaní pravdy, pridáva sa k tomu ešte pochybnosť o tom, či je to, čo je, vôbec možné spoznať a či sú veci vo svojej podstate tým, čím sa ukazujú byť navonok – preto spýtavý údiv.

Hegel sa však, vo vzťahu k začiatku a rozvoju filozofie prikláňal skôr k pochybnosti. O *thaumázein* Adorno hovorí už vo svojom kratšom príspevku nazvanom *Die Idee der Naturgeschichte* z roku 1932, neskôr napríklad aj v *Negatívnej dialektike*,¹³ keď polemizuje s fundamentálnou ontológiou. Odhliadnuc od úplne svojrázneho jazyka aj terminológie, ktorú používa, Adorno zachováva prvotný význam kategórie *thaumázein* – v zmysle vyzdvihovania konkrétneho. Zaujímavým spôsobom to potvrdzuje aj vo svojom chápaní jazyka.

Význam myslenia Adorno viackrát vyjadril pomocou Hegela, ktorý vidí silu myslenia v momente negácie, t. j. v sprostredkovaní. V tejto súvislosti často citoval Hegela z *Encyklopédie*, konkrétne jeho výrok, že „myslenie [je] v podstate negácia niečoho bezprostredne daného“,¹⁴ to znamená nesprostredkovaného. Tento moment sprostredkovania Adorno nanovo komentoval v *Negatívnej dialektike* práve cez svoje chápanie filozofie ako výnimočného vedomia o sprostredkovaní: „Hegelovo stotožnenie negativity s myslením, ktoré by malo ochrániť filozofiu pred pozitívitou vedy a pred amatérskou kontingenciou, má svoj skúsenostný obsah. Myslenie je už samo osebe, ešte pred každým jeho obsahom, negovaním, rezistenciou proti vnucovanému; túto vlastnosť zdedilo od svojej pôvodnej podoby, od vzťahu práce k svojmu materiálu“.¹⁵

Na jednej strane Adorno síce vyžadoval „ponorenie (sa) do jednotlivého“, no na druhej strane uplatňoval požiadavku, že „do krajnosti stupňovaná dialektická imanencia, aby mohla vystúpiť z predmetu, potrebuje aj slobodu ako moment seba samej, slobodu, ktorú požiadavka identity vylučuje“.¹⁶ Vo svojej teórii tak formuluje požiadavku nezávislosti a slobody vo vzťahu ku ktorémukoľvek systému a zároveň aj požiadavku slobody vo vzťahu k jednotlivým predmetom. V tom väzí podstata praxe poznávania, ktorá sa ucho-

¹² Adorno, Theodor W.: *Negative Dialektik*, S. 40.

¹³ Tamže, s. 119.

¹⁴ Hegel, G. W. F.: *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften 1830 im Grundrisse (1830)*. Hamburg: Meiner 1959, S. 45. (České vydanie *Encyklopedie filozofických věd*. 1. časť/Malá logika. Praha: Svoboda 1992; prel. Jaromír Loužil.)

¹⁵ Adorno, Theodor W.: *Negative Dialektik*, S. 30.

¹⁶ Tamže, s. 39.

váva jedine v konkrétnom prístupe; keďže nie je ničím, čo by sa vznášalo vo vzduchu, Adorno ju na tomto mieste opisuje pomocou výrazu *mikrológia*. Tá je možná iba preto, lebo „disponuje makrologickými prostriedkami“.¹⁷ Je teda zrejme, že Adornovu filozofiu, jeho antisystematicky rozvinutý systém, ak pritom vychádzame z tohto jeho teoretického východiska, nemôžeme považovať za esejizmus.

Otázku vzťahu medzi myslením a predmetom Adorno riešil v duchu prísneho zákazu zvecnenia čohokoľvek; podľa neho aj zmysel dialektického vyvodzovania spočíva v tom, že nám zakazuje hypostazovať dokonca aj samotnú dialektiku. Zmysel filozofického sprostredkovania, ktoré sa pritom odvoláva na dialektiku, veľmi presne vysvetľuje práve vo svojej analýze termínu *hypostazovanie*. Podľa Adorna týmto výrazom myslíme pojem, ktorý sa stal sebestačným, niečo, čo sa stalo – podľa vzoru nemeckého idealizmu – jestvujúcim osebe, a preto predstavuje určitý „spôsob zvecnenia“ (*Verdinglichung*).¹⁸ Hypostazovaním sa vytráca zdroj a pôvod pojmových foriem, resp. tvorby pojmov. Adorno si uvedomuje nebezpečenstvo takéhoto vytrácania; aby sa mu vyhol, navrhuje používať termín *supozícia* – t. j. predpoklad. Hypostazovanie dialektiky u Platóna je „prevrátením dialektiky na mýtus“, skrátka, na „hypostazovaný pojem“.¹⁹

Systematickosť a encyklopedickosť negatívnej dialektiky ako antisystému umožňujú pojmy ako sprostredkovanie, konštelácia a konfigurácia pravdy, prednosť či priorita objektu atď. Vďaka nim rozumieme, prečo Adornova filozofia v žiadnom prípade nie je iba esejizmom, ktorý sa vyznačuje pojmovou vágnosťou, že to nie sú nesystematicky podané úvahy, ktoré by Adornovi odníмали dokonca aj jeho status filozofa. Trvanie na hodnotení, podľa ktorého je Adornova filozofia len esejizmom, nevedie nikam. Zriekol sa systému, aby za sebou zanechal antisystém. Keď však analyzujeme usporiadanosť jeho teórie, nemôžeme sa vyhnúť otázke, čo je v tomto usporiadaní naozaj nové. Ešte stále združuje dve vlastnosti všetkých veľkých systémov: systematickosť v zmysle konzekventnej práce s pojmami a kritiku, ktorá na mnohých miestach prekonáva predchádzajúce systémy svojou neúprosnosťou. Rüdiger Bubner sa v tejto súvislosti dokonca vyjadril, že Adorno „tvoril systém v opozícii ku všetkým systémom“.²⁰

Organizovať teóriu ako celok predstavuje pre Adorna myšlienkový záväzok; nemôže sa vzdať pojmu celku, ostáva však napojený na fragment, zvláštne a jednotlivé. Jeho stanovisko, podľa ktorého „požiadavka záväznosti bez systému [je] požiadavkou myšlienko-

¹⁷ Tamže.

¹⁸ Adorno, Theodor W.: *Philosophische Terminologie. Zur Einleitung*, (Hrsg. von Rudolf zur Lippe). Band 2. Frankfurt: Suhrkamp 1974, S. 282.

¹⁹ Tamže, s. 287. Adornov vzťah k Platónovi a k Platónovmu chápaniu dialektiky by si v kontexte negatívnej dialektiky zaslúžil podrobnejšiu analýzu. Nie je len odmietavý alebo negatívny. Podľa Adorna sú v neskorých Platónových textoch dokonca vyslovené východiská negatívnej dialektiky; ako negatívnu ju u samého Platóna označí dokonca aj Hegel. Adornovo a Hegelovo zistenie potvrdzujú vskutku mnohé Platónové stanoviská, napr. v dialógu *Sofista*. Pozri aj Martin, Gottfried: *Platons Ideenlehre*. Berlin: de Gruyter 1973, S. 237 – 239.

²⁰ Bubner, Rüdiger: *Adornos Negative Dialektik*. Cit. podľa Friedeburg, Ludwig von und Jürgen Habermas (Hrsg.): *Adorno-Konferenz* 1983; Frankfurt: Suhrkamp 1983, S. 35.

vých modelov“,²¹ sa tak stáva pochopiteľným. Adorno najprv precizuje, čím tieto modely nie sú, teda „že nie sú len z druhu monád“. Z toho vyplýva: „Model zachytáva špecifické, ba viac než špecifické, bez toho, aby toto špecifické rozpustil vo všeobecnejšom, nadradenom pojme, ktorý je jeho súčasťou. Myslieť filozoficky znamená myslieť v modeloch: negatívna dialektika je súborom modelových analýz.“²² Preto je idea negatívnej dialektiky ako antisystému vyvedená systematicky. Ako vyplýva z tretej časti *Negatívnej dialektiky*, Adorno takto chápanú modelovú analýzu dôkladne demonštroval vo vybraných predmetových oblastiach, ktoré sa v mnohom zhodujú s tradičným predmetom filozofie v čase veľkých systémov.

Pochopiť zmysel Adornových úvah o filozofickom myslení, ktoré sa realizuje v modeloch, nie je práve najjednoduchšie, môžeme však s istotou tvrdiť, že takto premyslená analýza, t. j. už spomenutá, do krajnosti stupňovaná dialektická imanencia vylučuje akékoľvek prekladanie [myslenia] do kategórií, keďže ide len o ponor do jednotlivého. Pritom treba brať do úvahy aj zistenie, ku ktorému dospel Herbert Schnädelbach, že Adornovo chápanie neidentického nesmieme „redukovať na triviálnu diferenciu medzi pojmom a vecou“.²³ Prostredníctvom pojmu konštelácie pravdy môžeme porozumieť jeho chápaniu analýzy, resp. rozmýšľania v modeloch; model by sme mohli bezprostredne chápať ako systém vo zvláštnom a v jednotlivom.

Adornov prístup pochopíme ešte lepšie, ak budeme pri analýze jeho kritiky a odmietania systému vychádzať z pravdepodobne najpopulárnejšej Adornovej práce z estetického oblasti nazvanej *Philosophie der neuen Musik* (1949). Tu nájdeme zaujímavý opis dialektického komponovania, ktoré v podstate „dialektiku zastavuje“.²⁴ Na základe tohto pojmu zastavenej dialektiky – niektorí Adornovi interpretátori, napr. Albrecht Wellmer, cezeň charakterizujú zmysel negatívnej dialektiky vôbec – by sme mohli aj o Adornovom chápaní systému povedať, že ide o zastavený systém. Ako antisystém predstavujúci konšteláciu konkrétnych a neschematických vzťahov je podľa Adorna porovnateľný s tým, čo Arnold Schönberg, známy skladateľ, u ktorého Adorno vo Viedni roku 1925 študoval, nazýva modelom. Ako Adorno vysvetľuje vo *Filozofii novej hudby*, podstatným určením modelu je to, že „sám seba reflektuje ako ne-identitu“.²⁵

V súvislosti s Adornovým antisystémom treba upozorniť aj na ďalší moment. Ako sme už viackrát zdôraznili, jeho spôsob filozofovania výslovne počíta s konkrétnym; zmysel má iba také uvažovanie, ktoré dokáže svoj predmet aj skutočne dosiahnuť a zmocniť sa ho. Vieme, že prísny zákaz konečnej konkretizácie a vyslovenia niečoho, čo by bolo plne uchopiteľné, bol po celý čas Adornovým utkvým myšlienkovým motívom,

²¹ Adorno, Theodor W.: *Negative Dialektik*, S. 39.

²² Tamže.

²³ Schnädelbach, Herbert: *Dialektik als Vernunftkritik. Zur Konstruktion des Rationalen bei Adorno*. Cit. podľa Friedeburg, Ludwig von und Jürgen Habermas (Hrsg.): *Adorno-Konferenz 1983*, S. 74.

²⁴ Adorno, Theodor W.: *Philosophie der neuen Musik*. In: Adorno, Theodor W.: *Gesammelte Schriften* (GS). Bände 1-22, Hrsg. von Rolf Tiedemann und Gretel Adorno. *Ästhetische Theorie* (GS7: ÄT), Frankfurt: Suhrkamp 1970, S. 118.

²⁵ Tamže, s. 58.

dokonca aj v prípade konkretizácie a vyobrazenia nádeje, dialektiky atď. Preto sú všetky tieto jeho myšlienkové kategórie skutočne „zastavené“.

U Adorna, ako to vyplýva z celku jeho myslenia, prevláda názor, že každé spredmetnenie je to isté ako odcudzenie, reifikácia; jednoducho, ohľadom odcudzenia u Adorna dospejeme k myšlienkovému modelu na úrovni práce *Dejiny a triedne vedomie*: pojmy *zvecnenie* (*Verdinglichung*) a *spredmetnenie* (*Vergegenständlichung*) sú tu identické. To je téza, ktorej sa napríklad Lukács neskôr úplne zriekol, o väčšej časti frankfurtskej školy ani o Ernstovi Blochovi to však neplatí. Mohli by sme dnes tvrdiť, že práve starozákonný zákaz vyobrazovania podôb – aspoň u Blocha a Adorna – čiastočne podmienil identifikáciu zvecnenia so spredmetnením?

Mohli by sme však dospieť aj k inému záveru, a to v tom zmysle, že Adorno sa nechcel vystaviť možnosti odcudzenia a aj preto sa, z už uvedených dôvodov, vyhýbal logike identifikujúceho myslenia, ktorá je zdrojom procesov odcudzenia. Preto má zmysel používať výrazy ako negatívna nádej, negatívna dialektika, negatívna teológia, dokonca aj negatívna ontológia a negatívna metafyzika. Adornov výslovný a na veľmi vysokej teoretickej úrovni rozpracovaný zákaz akejkoľvek ikonolatrie ho v ďalšom uvažovaní privedie, a to veľmi konzekventne, k rozpracovaniu filozofického systému ako antisystému, ktorý výstižne označil termínom *negatívna dialektika*; jeho systém je preto systémom negatívnym.

Filozofi sa vždy riadili princípom, podľa ktorého myslieť je to isté ako identifikovať; Ernst Bloch takúto identitnú logiku myslenia odmietol, tvrdiac, že myslieť znamená zároveň aj presahovať (*Denken heißt Überschreiten*). Z tohto hľadiska by sme mohli povedať, že Adorno svojím negatívnym systémom, nehľadiac na všetky opakovane deklarované nezhody s Blochom, vyslovil čosi podobné. Jeho nespočetné námietky proti identitnému mysleniu – na ktorom systém trvá – rozpracované ako antisystém však zároveň každému interpretátorovi jeho vlastného myslenia znemožňujú, aby sa definitívne vyslovil o zmysle Adornovho odkazu, o tom, čím naozaj (jeho) negatívna dialektika je. Zmyslom odkazu tej-ktorej interpretácie nie je správa o tom, čím nejaké filozofické myslenie je, ale skôr pokus odpovedať na otázku, prečo je nejaké myslenie, nejaká filozofia alebo teória aktuálna, čo nám ešte stále môže povedať tu a teraz – hoci len čiastkovo.

Každá doba má svojho Platóna a Aristotela! Ako tlmočníci Adornovho – a kohoľkoľvek – filozofického myslenia nemáme právo s konečnou platnosťou formulovať pravdy jeho myslenia. Každá interpretácia však musí – to je jej povinnosť – načúvať, musí vyjsť v ústrety argumentom takého konzekventného myslenia, akým je Adornovo, musí ich dokázať sprostredkovať – aj s jeho upozornením, že filozofia nie je niečo, o čom by bolo možné, alebo dokonca dovolené podávať správu. V tom je sila jeho negatívneho myslenia, jeho negatívneho systému, ktorý tak do seba v podobe antisystémov včleňuje aj negatívnu ontológiu, negatívnu teológiu atď. Zároveň sa tu prejavuje zmysel súčasnej dialektickej tradície filozofovania. Aj vďaka Adornovmu životnému úsiliu je to, čo zachováva dialektiku ako aktuálnu metódu novších, dokonca najnovších dejín filozofie, lepšie pochopiteľné.

Adorno spočiatku pri kritike a demontáži systému vychádzal z kritiky konštitutívnej

subjektivity, ktorá vo vypracovanej podobe systému vystupuje ako logika panstva; identifikujúcemu sa mysleniu dal preto za vzor myslenie v modeloch. Položme si ešte raz otázku: Čo je to myslieť v modeloch?

Veľmi dôrazne treba povedať, že Adornovi v jeho chápaní negatívnej dialektiky ako vedomia o neidentite nejde o to, aby mysleniu odoprel jeho najelementárnejšiu vlastnosť, totiž že myslieť je to isté ako identifikovať. Výslovne upozorňuje, že „nie je možné myslieť bez identifikácie, pretože každé definovanie je identifikácia“.²⁶ Myslenie musí dokázať vyjadriť, čo niečo je, ibaže dialektický spôsob vyjadrovania je principiálne iným prístupom k identifikácii – v porovnaní s tzv. identitným myslením, ktoré všetko, o čom hovorí, podriaďuje a prispôsobuje niečomu vyššiemu, obecnému, v ktorom sa jednotlivá, konkrétna vec už vôbec neuplatňuje, resp. ju možno vyjadriť len ako čosi, čo je plne podradené vyššiemu celku alebo všeobecnejšiemu pojmu. Adorno preto priamo hovorí, že „identitné myslenie určuje, čo pod čo, resp. kam spadá, čoho je príkladom alebo zástupcom, skratka, definuje, čo čím nie je. Identitné myslenie sa vzdáva od identity svojho predmetu.“²⁷ Keďže v rámci takéhoto myslenia pojem nijako nezodpovedá veci, keďže sa k nej ani nedostane, medzi myslením a vecou musí byť podľa Adorna niečo mimetické a sama štruktúra pojmu musí tento mimetický impulz v sebe uchovávať.

A čo je podľa Adorna mimetická štruktúra pojmu? V tejto súvislosti hovorí o pojme v pohybe, ktorý by mal zachytiť samotnú identitu veci a spoznať predmet v jeho vlastnej, historicky podmienenej konštelácii. Ako vzor uvádza model, ktorým sa vo svojej poznávacej funkcii riadi jazyk, keďže pojmy „sústredzuje okolo nejakej veci“²⁸ Takýmto rozvrstvením pojmov okolo veci, ktorú treba spoznať, pojmy „potenciálne definujú jej vnútro, myslením dosiahnu to, čo myslenie muselo zo seba vylúčiť“.²⁹ O povahe jazyka sa vyjadruje ešte názornejšie vo *Filozofickej terminológii*. Tu čítame, že „jazyk je vo všeobecnosti múdrejší než my, pretože odmieta pod pojem subsumovať čosi, čoho vlastná podstata je rozumovo priam neuchopiteľná“.³⁰ Adorno upozorňuje na filozofickú tradíciu empirizmu, konkrétne na Huma, keďže ten – v protiklade s už sprostredkujúcim vedomím – pomocou rozličných výrazov, napríklad pomocou pojmu *impressions*, opisoval najbezprostrednejšie zmyslové danosti veci.

Záver o Adornovej reaktualizácii empiricky usmernenej filozofie môže byť len čiastkový. Interpretácia je nepochybne zaujímavá do tej miery, do akej empirickú tradíciu filozofovania konfrontuje s modelom negatívnej dialektiky. Z fragmentárnej Adornovej konfrontácie s Humom vidíme, že Adorno navrhuje „model [namiesto] inej teoreticko-poznávacej kategórie“, totiž namiesto „pojmu fenomenológie“.³¹ Prekvapuje svojím veľmi presným a podrobným opisom toho, čo považuje za zmysel fenomenológie a feno-

²⁶ Adorno, Theodor W.: *Negative Dialektik*, S. 152.

²⁷ Tamže.

²⁸ Tamže, s. 164.

²⁹ Tamže, s. 165.

³⁰ Adorno, Theodor W.: *Philosophische Terminologie 2*, S. 291.

³¹ Tamže, s. 292.

menologického myslenia vo filozofii. Fenomenológia „skutočne znamená spájať pojmy s vecami“, konfrontovať pojmy s vecami, doslova s tým, na čo sa pojmy vzťahujú. Preto Adorno jednoznačne uzatvára: „Keďže je táto konfrontácia pojmu s obsahom veci, ktorú pokrýva, vitálnym prvkom myslenia, každé filozofické myslenie je nepochybne ozajstnou fenomenológiou.“³²

Na základe takto chápanej fenomenológie by sme Adornovu negatívnu dialektiku rovno mohli nazvať aj fenomenológiou myslenia. Tak či onak, v podstate v nej ide o zmysel jeho myslenia v modeloch, keďže sa veľmi konzekventne usiluje reflektovať všetky dôsledky konštitutívnej subjektivity tak u Kanta, ako aj u Hegela; ich myšlienkový postup – transcendentalizmus s jeho sebestačným Ja – podľa Adornovej kritiky protirečí fenomenológii myslenia. Jeho kritika súčasných filozofických smerov ukazuje (a to im aj vyčíta), že v podstate nevyhovujú kritériám fenomenológie myslenia v zmysle, ako sme ho práve opísali. Ešte stále vychádzajú výlučne z prostriedkov autonómneho rácia (napríklad Husserl) alebo sú vo vzťahu k myslieniu – jeho známa kritika pozitivizmu – na takej skromnej úrovni, že nedospejú ani k pojmu celku, ktorý teóriu v mnohom ešte len umožňuje.

Za takto chápanou fenomenológiou myslenia nie je nič, čo by nebolo možné pochopiť a vyjadriť. Podľa Adorna preto úloha filozofie plne protirečí tomu, čo vyjadril Wittgenstein v *Traktáte*: O čom nemožno hovoriť, o tom treba mlčať. Adorno akoby tak chcel povedať, že aj nevyssloviteľnému treba vytvoriť, resp. prideliť pojem, ale tak, aby sa pritom sama vec nevytratila, nezadusila.

Pojem vo vzťahu k veci nie je konštitutívny; ani pojem slobody slobodu ešte nekonštituuje. Výrok, že niekto je slobodným človekom, sa vzťahuje na pojem slobody. Ak ho konfrontujeme so skúsenosťou, sám sebe odporuje, sám so sebou sa dostáva do protirečenia. Jednoducho, pojem slobody potom už vôbec nie je tým, o čom vypovedá. Sloboda je buď konkrétna, alebo jej niet, avšak nemožno ju poznať podľa vzoru, na základe niečoho „primárneho“, a už vôbec ju nemožno určiť ako len takto a nijako inak jestvujúce.

Adorna najviac zaujíma konkrétny pojem slobody, avšak v zmysle, aký nachádzame v kratšom texte nazvanom *Frankfurter Adorno Blätter* (1992), pochádzajúcom z jeho pozostalosti, ktorú spracováva a postupne vydáva Archív Theodora W. Adorna: „Neslobodu možno poznať, nie reprezentovať.“³³ Aj podľa tvrdenia z *Negatívnej dialektiky* slobodu nemožno definovať opisne, teda ako niečo už jestvujúce, pretože sloboda je proces, je niečím, čo vzniká; u Adorna preto môžeme hovoriť o negatívnom pojme slobody.

Adorno sa teda – v časti *K metakritike praktického rozumu* – venuje pojmu slobody ako prvému z myšlienkových modelov dialektiky a názorne na ňom ukazuje všetky apórie, do ktorých sa tento pojem zaplieta u Kanta v dôsledku jeho výrazne subjektivistckej orientácie. Aj z tohto dôvodu Adornove úvahy o Kantovom chápaní slobody v podstate rozvíjajú úlohu z jeho predhovoru, ktorú si sám programovo uložil, totiž skončiť s tzv. konštitutívnu subjektivitou, keďže Kantov pojem slobody spočíva na autonómii rozumu,

³² Tamže.

³³ *Frankfurter Adorno Blätter* I (Hrsg. vom Theodor W. Adorno Archiv). München: Edition Text + Kritik 1992, S. 7.

sebakladení zákonov a na výslovnej poslušnosti a naplňaní týchto zákonov. V závere časti nazvanej *K metakritike praktického rozumu* sa môžeme stretnúť s Adornovým vlastným pohľadom na chápanie slobody. Vďaka nemu lepšie rozumieme, prečo aj napriek všetkej Adornovej kritike preňho Kantovo chápanie slobody zostalo vzorom, ktorého sa nevzdal.

Modely podľa Adorna v nijakom prípade neznamenajú nejaký všeobecný spôsob pozorovania, ale vedú k vecnému problému a jeho obsahovej intencii, k tomu, čo sám označil ako obrat k zvláštnemu a jednotlivému. Modelová analýza sa takto pokúša rehabilitovať menej rešpektovanú, dokonca zamlčanú líniu v dejinách filozofie, ktorá zároveň korešponduje s programovým vystihnutím jeho filozofie prostredníctvom syntagmy *vedomie o neidentite*. Zmysel modelov však nespočíva iba v tom, že demonštrujú negatívnu dialektiku, ale aj v tom, že reprezentujú niektoré kľúčové pojmy filozofických disciplín. Vďaka tomu nám Adorno umožňuje priblížiť sa k tradičného predmetu filozofických skúmaní; svojím spôsobom ide o paradox jeho negatívnej dialektiky, keďže sa ukazuje, že Adorno v podstate vôbec nie je antitradicionalista.

Filozofiou sa teda možno zaoberať podľa oblastí a tiež vzhľadom na problémové celky, ktoré v týchto oblastiach vykryštalizovali historicky, v priebehu dejín. Rozhodne nemôžeme, ani v dôsledku Adornovho chápania filozofie, celkom zavrhnúť tradičný, disciplinárny prístup k filozofickým skúmaniam. Akoby tradičná filozofia sama odmietala deklarovaný univerzalizmus, ktorý sa nutne riadil všeobecným a nevyhnutným, a svojím disciplinárnym prístupom vyšla aspoň čiastočne v ústrety jednotlivému, náhodnému a možnému, t. j. konkrétnemu, napriek jeho podriadeniu požiadavkám všeobecného rozumu a logiky totožnosti.

V oblasti filozofie morálky vyniká dialektika slobody; Adorno si ňou kliesni cestu k úvahám o filozofii dejín. Hoci tento prístup na prvý pohľad ešte stále až príliš pripomína hegelovské chápanie svetových dejín ako vývinu pojmu slobody, Adorno o ňom hovorí vypomáhajúc si pritom Kantom. Už samotná štruktúra *Negatívnej dialektiky* upozorňuje na prevládajúci Kantov vplyv, o ktorom zaujímavovo informuje Fredric Jameson vo svojej práci *Late Marxism. Adorno, or the Persistence of the Dialectic*. „*Negatívna dialektika* má naozaj ďaleko od ‚otvorenej‘ alebo riskantnej kompozície; imituje však [...] náčrt Kantovej *Kritiky čistého rozumu*.“³⁴ Síce na celkom inom materiáli a celkom inými prostriedkami, upozorňuje Jameson, a zároveň dosť odvážne tvrdí, že *Negatívna dialektika* „odhaľuje Kantovo dielo ako nejaká [jeho] postmoderná rekonštrukcia“³⁵ – napriek tomu, že Adorno k postmoderne nikdy nepatrí.

Kantov vplyv očividne prevláda už v štruktúre Adornovej práce *Dialektika osvietenstva*, ešte výraznejší je pri analýze modelov negatívnej dialektiky. Tri modely tejto dialektiky – nesmrteľnosť, sloboda a Boh – sú tak záverečnými časťami *Negatívnej dialektiky*, upozorňuje Jameson, čo je tvrdenie, ktorému, samozrejme, nemožno oponovať. Ide tu aj o nový koncept chápania vzťahu medzi materializmom a nesmrteľnosťou, a teda nepo-

³⁴ Jameson, Fredric: *Spätmarxismus. Adorno oder Die Beharrlichkeit der Dialektik*. Hamburg: Argument 1991, S. 94.

³⁵ Tamže.

chybne o Adornov pokus filozoficky zamietnuť teodíceu smrti; jej pričinením z novšej filozofie vymizli úvahy o nesmrteľnosti.

Ďalšie Jamesonovo konštatovanie, totiž že Adorno svojimi modelmi podstatne rozšíril a filozoficky doplnil „samotné marxistické chápanie dejín“, ³⁶ však dokáže vyraziť dych. Akoby daný historický okamih zakazoval či znemožňoval dokonca čo len rozmýšľať v takých kategóriách, ako je *marxistické chápanie dejín*, alebo používať výrazy ako *súčasný marxizmus*. Vo svete, ktorý sa donedávna nazýval socialistickým, sú socializmus a marxizmus takmer tabuizovanými témami a len málokto dokáže posúdiť hĺbku či váhu onoho historicky periférneho – nepotrebného – vývoja, ktorý s nimi súvisí.

Istý pekný básnický obraz hovorí o tom, že ho bičovali, ukrižovali, zavrhli a hlboko pod zem pochovali, a na jeho hrob ešte aj skalú postavili. A hľa, stane sa zázrak, keď takto zabitý, zavrhnutý a do zeme zahrabaný skôr či neskôr vstane z mŕtvych. A ako by na to všetko mala zareagovať filozofia? V danom časovom okamihu je možný iba tento jediný komentár, aj to za cenu úniku k estetizácii sveta, pravda, s očividnou pomocou Adornovej teórie. Nemôžeme obísť tvrdenie, že v tzv. západnom marxizme (James sa ešte odvažuje vysloviť slovo *marxizmus* nahlas) je z hľadiska jeho filozofického zdôvodnenia už len Adornova *Negatívna dialektika* na úrovni porovnateľnej s Lukácsovou prácou *Dejiny a triedne vedomie*. Proti duchu identity teraz stojí – čo je celkom dôstojná výzva – ešte aj duch neidentity, rozdielu.

Jamesonov prístup pri analýze Adornovho filozofického myslenia upozorňuje na jeden dôležitý moment: na hodnotenie Adornových stanovísk predovšetkým z hľadiska filozofie dejín – čo predstavovalo populárny a prevládajúci spôsob štúdia filozofie pred dvadsiatimi rokmi. Nepochybne ide a aj naďalej pôjde o veľmi dôležitý rozmer Adornovho myslenia, vďaka nemu sa však príliš obchádza či prehliada ešte dôležitejší moment – metodologický aspekt jeho filozofických úvah.

Ešte v čase Adornovho života a bezprostredne po jeho smrti mnohí interpretátori ako rozhodujúci zdôrazňovali filozoficko-historický moment jeho myslenia; aj preto, aby ho mohli zaradiť medzi marxistických mysliteľov. Dohadovali sa, nakoľko je Adorno ešte marxistom, a nakoľko ním miestami už vôbec nie je; podaktorí mu dokonca vyčítali odpadnutie od marxizmu. Súčasnú štúdiu o Adornovi nám aktuálnosť jeho myslenia ukazujú v celkom inom svetle.

Nezanedbávajúc či neprehliadajúc ani filozoficko-historický aspekt Adornovho myslenia, dnešné aktuálne čítanie a interpretácia jeho prác vyzdvihujú najmä pojem dialektiky ako ešte stále aktuálny spôsob filozofického uvažovania, predovšetkým z metodologickej stránky. Adornovo chápanie dialektiky naozaj viditeľne zdôrazňuje koncepciu určitej racionality, t. j. sprostredkovania, ktoré vychádzalo z identifikujúcej logiky rácia ako prevažujúceho myšlienkového modelu v dejinách filozofie.

Spomedzi mnohých prác, ktoré dnes v tomto smere skúmajú Adornov odkaz, treba spomenúť prácu *Theodor W. Adorno. Dialektik der Moderne*. Jej autor Hauke Brunkhorst

³⁶ Tamže, s. 96.

upozorňuje,³⁷ že veľmi podobné závery možno nájsť aj v ďalšej práci *Negative Dialektik und Erfahrung. Zur Rationalität des Nichtidentischen bei Adorno* (1989). Jej autorka Anke Thyen celkom samostatne a nezávisle – na základe vnútornej logiky Adornovho myslenia – poukazuje na jednorozmernosť interpretácie Adornovej dialektiky pochopenej iba ako určitá filozofia dejín.

Pri pokusoch pochopiť a posúdiť negatívnu dialektiku je podľa názoru obidvoch autorov preto oveľa dôležitejší metodologický než filozoficko-historický prístup – s čím môžeme iba súhlasiť. Predovšetkým preto, lebo nehľadiac na filozoficko-historický moment, ktorý sa ohlasuje skutočne z každej Adornovej vety či filozofickej myšlienky, filozofia dejín filozofiu chtiac-nechtiac stavia do tesnej blízkosti svetonázoru, čo Adorno ostro odmietal. V tejto súvislosti je známa jeho výslovná požiadavka, z ktorej vychádzal aj on sám: Svetonázory treba z filozofie vyhnať.

Cvetka Hedžet Tóth
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za filozofijo
Aškerčeva cesta 2
Ljubljana
Slovenija
e-mail: cvetka.toth@ff.uni-lj.si

Zo slovinčiny preložila *Stanislava Repar*.

³⁷ Brunkhorst, Hauke: *Theodor W. Adorno. Dialektik der Moderne*. München: Piper 1990, S. 324.